

Geografia w szkołach średnich w zaborze austriackim w okresie autonomii (1868–1914)

Mariola Tracz

Geography in secondary schools in Austrian-occupied southern Poland in the Period of Autonomy (1868–1914)

Abstract: The paper is a result of research on the issue of the status of geography education in the Austrian-occupied region of southern Poland in the years 1868–1914. After years of Germanization, autonomy in this region, also known as Galicia, was a chance to establish an enclave of Polish national life on a Austrian-occupied territory.

The first part of the paper describes the organization of the educational system, legal considerations, as well as the place of state schools and geography in the national curriculum. In the period of autonomy in the Galicia region, schools were usually made more Polish and the status of geography also changed. The second part of the paper is devoted to the characterization of the geography curriculum and geography textbooks in the so-called Galicia region. It includes statistical material showing changed aims and subjects taught as part of school geography as well as methodological descriptions of the teaching of geography. The last part discusses teachers' qualifications and professional career paths at the time. Most geography teachers at the time graduated from two universities in Galicia: Krakow and Lvov.

Keywords: geography, geography curriculum, geography textbooks, secondary schools

Wprowadzenie

Problematyka historii nauczania przedmiotów szkolnych jest podejmowana głównie przez badaczy historii oświaty. Chlubnymi wyjątkami na tej nadal białej kartce historii nauczania geografii są opracowania przygotowane przez geografów. Stosunkowo dobrze rozpoznano okres od wprowadzenia nauczania geografii do szkół, to jest od połowy XVIII wieku, do upadku państwa polskiego. Tematykę

tę podejmowali Józef Lewicki (1910), Maria Polackówna (1925), Kazimiera Augustowska (1962, 1964), Stanisław Lipko (1966, 1973) i Adam Malicki (1973). Dużą wartość poznawczą ma opracowanie Krystyny Harasimiuk (1992), w którym szczegółowo przedstawiono informacje o nauczaniu geografii na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX wieku. Geografia szkolna w latach 1870–1918 była przedmiotem zainteresowania Jana Piotrowskiego (1973), który przedstawił ogólne wnioski z podjętego studium. Badania nad piśmiennictwem z zakresu dydaktyki geografii w okresie XVIII–XIX wieku wykazały istnienie dużego dorobku publikacyjnego, zwłaszcza szkolnych podręczników oraz opracowań metodycznych dla nauczycieli geografii. Wskazuje to z jednej strony na wzrastające znaczenie geografii jako przedmiotu nauczania w tym czasie, z drugiej zaś na istniejące zapotrzebowanie na tego typu pozycje (Tracz 2014).

Powszechnie uznaje się, że na ziemiach polskich znajdujących się pod zaborem austriackim z chwilą wprowadzeniu autonomii powstały stosunkowo dobre warunki dla rozwoju polskiego szkolnictwa. Celem podjętego studium jest odpowiedź na pytanie: Jak okres autonomii wpłynął na nauczanie geografii w szkołach i rozwój metodyki jej nauczania w szkołach średnich (gimnazjach, szkołach realnych)? Dokonując analizy, starano się uchwycić także wpływ zachodzących przemian polityczno-społeczno-ekonomiczno-kulturalnych na modernizację systemu szkolnictwa, w tym na treści nauczania geografii. Ponadto ukazano rolę geografii szkolnej w kształceniu ogólnym społeczeństwa, w tym w budzeniu świadomości narodowej społeczeństwa polskiego.

Materiał źródłowy do przeprowadzonego studium stanowiły ustawy i rozporządzenia Ministerstwa Wyznań i Oświecenia w Wiedniu, publikowane sprawozdania c. k. Rady Szkolnej Krajowej (1872–1914) i poszczególnych gimnazjów galicyjskich oraz podręczniki szkolne i książki przeznaczone dla młodzieży i nauczycieli. Materiały te pozwoliły wzbogacić warstwę statystyczną opracowania i skorygować funkcjonujące w literaturze poglądy o statusie geografii jako przedmiotu szkolnego na ziemiach polskich w zaborze austriackim.

Struktura szkolnictwa średniego w zaborze austriackim w dobie autonomii

Edukacja szkolna w Galicji była podporządkowana systemowi obowiązującemu w całej monarchii habsburskiej, mimo że w każdym kraju związkowym istniały

autonomiczne organy władzy szkolnej. Szkolnictwo dzieliło się na kilka szczebli. Najniższy stanowiły szkoły ludowe (o profilu ogólnokształcącym) oraz szkoły wydziałowe, w których nauczano przedmiotów przygotowujących do zawodu. Szkolnictwo średnie tworzyły gimnazja i szkoły realne. Gimnazja były szkołami ogólnokształcącymi, a w szkołach realnych kładziono nacisk na przedmioty ścisłe, przyrodnicze i zawodowe. Z czasem w szkołach realnych przedmioty zawodowe ograniczono na korzyść przedmiotów ogólnokształcących.

W Galicji w strukturze szkolnictwa średniego przeważały gimnazja, których liczba po 1900 roku wyraźnie wzrosła (tab. 1). Ich dominacja wynikała przede wszystkim z oszczędnościowej polityki edukacyjnej ministerstwa wobec Galicji oraz zacofania gospodarczego regionu. Stałą praktyką było odkładanie w czasie lub odrzucanie wniosków o założenie nowych szkół średnich. Natomiast ministerstwo zgadzało się na otwieranie dodatkowych klas w istniejących gimnazjach (tak zwanych paralelek), co powodowało „przeludnienie” szkół. Przykładowo w roku szkolnym 1910/1911 w 55 gimnazjach państwowych liczba klas głównych była nieznacznie wyższa (468) niż liczba klas równorzędnych (445). Podobne przepełnienie miało miejsce w szkołach realnych (Puszka 1999).

Łącznie w 1914 roku w Galicji było 128 gimnazjów, rozmieszczonych w 65 miastach. Szkolnictwo średnie skupiało się głównie w dwóch głównych miastach stołecznych: Krakowie z 5 gimnazjami i 2 szkołami realnymi oraz we Lwowie z 8 gimnazjami (i 3 filiami) i 2 szkołami realnymi. Innymi miastami, w których funkcjonowało więcej niż jedno gimnazjum były: Tarnopol (3), Rzeszów (2), Kołomyja (2), Nowy Sącz (2) i Tarnów (2). W rozmieszczeniu szkół średnich wyraźnie obserwujemy związek ich lokalizacji z przebiegiem linii komunikacyjno-handlowych. Gimnazja i szkoły realne zakładano w miastach o większym potencjale gospodarczym i kulturalnym, położonych wzdłuż szlaku kolejowego Kraków–Tarnów–Przemyśl–Lwów–Złotów–Tarnopol i jego odgałęzień w kierunku Brodów. Liczba szkół średnich i ich rozmieszczenie nie zaspokajały jednak w pełni potrzeb edukacyjnych społeczeństwa. Niedostateczna była sieć szkolna zwłaszcza w północno-wschodniej i południowo-wschodniej części Galicji.

W systemie szkolnictwa funkcjonowały różne gimnazja: niższe (czteroklasowe) i wyższe (czteroklasowe); od roku szkolnego 1849/1850 wprowadzono jednolite ośmioklasowe gimnazja, wśród których wyróżniano gimnazja klasyczne (z dominacją łaciny i greki) oraz gimnazja realne. W roku szkolnym 1908/1909 nastąpiło równouprawnienie tych dwóch typów. Gimnazja galicyjskie były również zróżnicowane pod względem obowiązującego w nich języka wykładowego,

Tabela 1. Liczba szkół średnich w Galicji w latach 1800–1914

Lata	Gimnazja		Szkoły realne
	publiczne (klasyczne, realne)	prywatne (klasyczne, realne)	
Przed 1800	9	–	–
1800–1866	18	1	4
1867–1899	26	1	6
1900–1914	56	72	14
Razem	56	72	14

Źródło: opracowano na podstawie: Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej z lat 1872–1874 (1875); Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie wychowania publicznego za rok 1911/12 (1912); Wroczyński (1980).

co wynikało ze struktury narodowościowej ludności zamieszkującej tereny Galicji. Gimnazja z językiem ukraińskim znajdowały się we Lwowie, Kołomyi, Przemyślu, Stanisławowie i Tarnopolu. W roku szkolnym 1913/1914 istniało ogółem 16 gimnazjów z wykładowym językiem ukraińskim, w tym 5 państwowych i 11 prywatnych. Niektóre z nich miały charakter podwójny – wykładano w języku polskim, a zainteresowani uczniowie mogli uczyć się języka ukraińskiego jako ponadobowiązkowego i odwrotnie.

System organizacji szkolnictwa średniego w zaborze austriackim, opierający się na gimnazjach, przetrwał znacznie dłużej, bo funkcjonował w systemie oświaty II Rzeczypospolitej, oczywiście zmodernizowany programowo. Trudnościami, na które napotykało szkolnictwo publiczne w zaborze austriackim, była złożoność formalno-prawna oraz brak funduszy na rozwój. Szczególnie odczuwały to szkoły średnie finansowane ze środków publicznych.

Geografia w planach nauczania w publicznych szkołach średnich w Galicji

Z dostępnych materiałów źródłowych wynika, że w pierwszej połowie XIX wieku geografia w planach nauczania była łączona z historią. Geografię wykładano oddzielnie w niższych klasach, a w wyższych treści geograficzne uzupełniały zagadnienia historyczne (Harasimiuk 1992; Wroczyński 1980). Również wymiar godzin geografii bywał różny. Przykładowo w Gimnazjum św. Anny

w Krakowie (dziś I Liceum Ogólnokształcące im. B. Nowodworskiego) w latach 1847–1849 w planach nauczania geografia była połączona z historią i uczono jej we wszystkich klasach. Natomiast w roku szkolnym 1850/1851 nauczanie geografii było już okrojone. Geografię wykładano tylko w klasie pierwszej w wymiarze 3 godz./tyg.

Przeprowadzona w roku szkolnym 1849/1850 reorganizacja gimnazjów, polegająca na stopniowym wdrażaniu szkół ośmioklasowych, nie pozostała bez wpływu na pozycję geografii w szkole. Od drugiej połowy XIX wieku geografia w gimnazjach i szkołach realnych w Galicji była wykładana w większej liczbie godzin w klasach niższych (I–IV), natomiast w klasach wyższych więcej godzin było rezerwowanych na nauczanie historii. Według planu z roku szkolnego 1850/1851 geografii nauczono w klasach I–IV oraz w klasach VI–VIII według przydziału godzin podanego w tabeli 2. W klasie II w pierwszym semestrze uczono geografii w wymiarze 2 godz./tyg., a w drugim semestrze w podobnym wymiarze godzin historii. Również w klasie III gimnazjum geografii nauczano w pierwszym semestrze (1,5 godz./tyg.), a historii w drugim.

Kolejne modyfikacje programu nauczania z 1874 roku utrzymały status geografii w planach kształcenia dla gimnazjów i szkół realnych. W klasie I uczono geografii w najwyższym wymiarze godzin – 3 godz./tyg. (tab. 2). Następną zmianą

Tabela 2. Geografia w planach nauczania galicyjskich gimnazjów

Przedmiot	Klasy								Razem
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
Plan nauczania sprzed autonomii (1847/1848)									
Geografia z historią	2	2	2	1	1	1	2	2	13
Plan nauczania z pierwszego okresu autonomii (1874 r.)									
Geografia i historia powszechna	3 –	2 2	1,5 1,5	1 2	– 3	– 3	1 2	1 2	9,5 15,5
Geografia i historia	3 –	2 2	1,5 1,5	1 2	1 3	– 3	– 3	1 2	8,5 16,5
Plan nauczania z 1909 r.									
Geografia	2	2	2	2	1	1	1	-	11
Historia	2	2	2	2	3	4	4	3	21

Źródło: opracowano na podstawie: Plan nauki dla galicyjskich gimnazjów realnych (1910); Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej z lat 1872–1874 (1874); Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej o stanie szkół średnich galicyjskich w latach szkolnych 1884–1888.

programu nauczania, przeprowadzona w 1909 roku, spowodowała definitywne odłączenie geografii od historii oraz zwiększenie liczby lekcji geografii w klasach starszych (V–VII).

Na podstawie materiałów źródłowych można zatem stwierdzić, iż w okresie autonomii liczba ogólna godzin geografii w gimnazjach galicyjskich wzrosła z 9,5 do 11. Geografia była wykładana jako samodzielny przedmiot w klasach I–VII gimnazjum. Na realizację treści geograficznych nadal jednak przeznaczono większą liczbę godzin w klasach niższych (I–IV) – po 2 godz./tyg. niż w klasach wyższych – tylko 1 godz./tyg. Ogólna liczba godzin geografii była o połowę niższa niż liczba godzin historii w ośmioletnim gimnazjum. W szkołach realnych w pierwszym okresie autonomii godzin geografii było mało – najczęściej 2 godz./tyg. w klasie II. W wyniku zmian programowych wymiar godzin geografii w tego typu szkołach uległ zwiększeniu. W szkołach realnych niższych (trzyletnich) geografia była wykładana w klasach I–III. Z kolei w szkołach realnych wyższych (sześć-, a później ośmioletnich) geografii wykładano w klasach I–VI oraz I–VII w takim samym wymiarze godzin jak w gimnazjach.

Wyraźnie wyodrębnienie geografii w planach nauczania austriackich szkół średnich, przeprowadzone na początku XX wieku, nawiązywało do tendencji zachodzących w szkolnictwie niemieckim. Miało także uzasadnienie we wzrastającym znaczeniu wiedzy geograficznej dla rozwoju gospodarczego i społecznego ówczesnego świata.

Treści geograficzne w programach nauczania galicyjskich szkół średnich

W programach nauczania treści były ujęte ogólnie i podzielone na poszczególne lata nauki szkolnej. W programie z roku szkolnego 1874/1875 geografia jako samodzielny przedmiot była realizowana w klasach I–IV według następującego układu: ogólne wiadomości o Ziemi i zróżnicowaniu jej powierzchni, przegląd politycznej mapy świata, szczegółowa geografia polityczna Europy, Azji, Ameryki i Australii oraz geografia i statystyka monarchii austro-węgierskiej. A oto szczegółowy porządek treści nauczania:

- Klasa I. Godz. 3. Ogólne pojęcia i wiadomości wstępne z kosmografii i geografii matematycznej, geografii fizycznej wszystkich części Ziemi i najważniejsze wiadomości z geografii politycznej, w tym przegląd polityczny Europy.

- W klasie II. Godz. 2. Geografia polityczna Azji i Afryki, cechy oro- i hydrogeograficzne Europy oraz opis szczegółowy krajów zachodniej i południowej Europy.
- W klasie III. Godz. 1,5. W pierwszym semestrze: geografia fizyczna i polityczna Europy północnej i wschodniej, Ameryki i Australii.
- W klasie IV. Godz. 1,5. W drugim semestrze: geografia polityczna Europy oraz statystyka monarchii austro-węgierskiej.
- W klasach V – VII treści geograficzne były tłem do rozważań dziejów starożytnych (V i VI) i nowożytnych (VII).
- W klasie VIII geografia z historią. W pierwszym semestrze: dzieje monarchii austro-węgierskiej w zestawieniu z innymi państwami. W drugim semestrze: statystyka monarchii austro-węgierskiej.

Program ten nie różnił się zasadniczo od programu nauczania z roku szkolnego 1850/1851 i wcześniejszego, z 1848/1847. Jedyną nowością było wykorzystywanie map i atlasów w nauczaniu treści geograficznych. Po zapoznaniu uczniów w klasie I z ogólnymi cechami Ziemi (kształt, wymiary, ukształtowanie powierzchni) w kolejnych klasach szczegółowo omawiana była Europa i kraje europejskie oraz pozostałe kontynenty. Opis krajów odbywał się według następującego schematu: granice, podział administracyjny, ogólne cechy powierzchni kraju, zaludnienie, zasoby naturalne. Taki dobór i układ treści wynikał z potrzeb społecznych. Wiedza statystyczno-opisowa o monarchii austro-węgierskiej oraz innych krajach świata była przydatna w pracy urzędników administracji państwowej oraz dawała ogólne spojrzenie na obraz ówczesnego świata.

Niewielka zmiana treści nauczania geografii nastąpiła w roku szkolnym 1884/1885. W klasie I treści uzupełniono o hasło „czytanie i rysowanie map”. Tematyka map stała się istotnym elementem kształcenia geograficznego. Na łamach czasopism pedagogicznych zwracano uwagę nauczycieli na ważność mapy i atlasu w nauczaniu geografii oraz na umiejętność czytania mapy i wykonywana przez uczniów prostych szkiców kartograficznych (Benoni 1883; Dygasiński 1879, 1889). Warto tu odnotować *Atlas geograficzny do ćwiczeń kartograficznych* opracowany przez Karola Benoniego (1873a), w którym przedstawiono przykładowe ćwiczenia. Natomiast w opracowaniu *O nauce geografii na podstawie kartografii* (1873b) Benoni przedstawił sposoby wykorzystania atlasu podczas pracy na lekcji. Zwracano uwagę również na konieczność uwzględniania pogłębłości w nauczaniu treści geograficznych, szczególnie w klasie I (Benoni 1884; Sprawozdanie Komisji 1881; Nitman 1896). Należy także zauważyć, że w opinii

części środowiska nauczycielskiego program ten nie spełniał pokładanych w nim nadziei. Benoni wskazał jego istotne braki, jeśli chodzi o aktualność treści oraz dominację statystycznego ich ujęcia. Również Rada Szkolna wskazywała na trudności w realizacji programu. W wielu przypadkach nauczanie geografii było prowadzone przez nauczycieli niedostatecznie przygotowanych pod względem merytorycznym. W sprawozdaniu Komisji z 1881 roku, powołanej przez Akademię Umiejętności w Krakowie w sprawie reformy szkół średnich, zawarto szczegółowe sugestie odnośnie nauczania geografii. Powstało także kilka opracowań metodycznych, których autorzy zalecali stosowanie poglądowości w nauczaniu geografii oraz wykorzystywania metod poszukujących (Baranowski 1880; Domeyko 1881; Wernic 1885; Seredyński 1864).

Program z roku szkolnego 1908/1909 przyniósł zasadnicze zmiany. Po pierwsze treści nauczania zostały podzielone na poziom niższy, obejmujący klasy I–IV, oraz poziom wyższy, obejmujący klasy V–VII. W programie klasy I znajdujemy temat:

Położenie Słońca w stosunku do budynku szkolnego i mieszkalnego w różnych porach dnia i roku (przy końcu roku ujęcie poszczególnych spostrzeżeń w obraz uzmysławiający uczniom ruch Słońca). Orientowanie się w rzeczywistości okolicy i na karcie. Pierwsze zaznajomienie z siatką globusa”. W klasie II były to: „Przeniesienie obrazu śrubowej drogi Słońca uzyskanego na horyzoncie ojczytym na horyzont w innych szerokościach (przy czym należy zaczynać od stosownego opisu krajobrazu), stąd kulistość i wielkość ziemi”. Przy omawianiu w klasie II i III kontynentów i krajów wyraźnie zaznaczono, iż należy zwracać uwagę na przyczynowość występujących zjawisk oraz wybierać przykłady charakterystyczne i typowe dla danego regionu: „omówić i wytłumaczyć należy tylko na kilku przykładach, przystępnych i do wyjaśnienia skutków klimatycznych”. W klasie IV realizowano treści z geografii monarchii austro-węgierskiej „z dokładnym uwzględnieniem płodów poszczególnych krajów oraz zatrudnieniem, handlem i kulturą każdego narodu.

Nowe elementy w programie klas I–IV pojawiły się w odpowiedniej kolejności, a więc uczniowie zdobywali orientację w występujących zależnościach pomiędzy pojęciami: kształt Ziemi i jej oświetlenie, oświetlenie Ziemi i klimat oraz klimat i roślinność. Również z większą starannością zostało potraktowane wprowadzanie pojęć geograficznych. Po raz pierwszy wskazano, że powinny one być powiązane z dokonywaniem przez uczniów obserwacji, a nie – jak do tej pory – opierać się jedynie na pamięciowym przyswajaniu treści: „zasadnicze pojęcia geograficzne traktowane w sposób poglądowy zrazu na podstawie stosunków miejscowych, a następnie w związku z bieżącym materiałem nauki”.

Program dla klas starszych (V–VIII) nie zawierał nowych treści, zalecał „gruntowne opanowanie geografii Europy i innych regionów świata oraz monarchii austro-węgierskiej poprzez powtórzenie, uzupełnienie i pogłębienie geograficznych wiadomości z klas niższych z silnym uwydatnieniem przyczynowego związku zjawisk geograficznych”. Kolejna zmiana programu nauczania, przeprowadzona w 1911 roku, nie wpłynęła znacząco na dotychczas realizowany program nauczania geografii w szkołach średnich. Program nauczania geografii w szkołach realnych dopiero od 1909 roku pokrywał się z treściami realizowanymi w gimnazjach.

Analiza programów nauczania geografii w szkołach galicyjskich, zwłaszcza tych z początku XX wieku (1909, 1911), pozwala stwierdzić, że dawały one w miarę rzetelną wiedzę geograficzną na poziomie szkoły średniej. Na każdą partię materiału przeznaczona była wystarczająca liczba godzin, a więc realizacja tematów nie nastroczała nauczycielowi trudności. Zastosowany w programach koncentryczny układ treści pozwalał na dokonywanie uzupełnień i powtórzeń materiału w klasach wyższych. Wskazówki zawarte w kolejnych programach z jednej strony świadczą nie tylko o coraz większym kierowaniu nauczania geografii na poszukiwanie związków i zależności, obserwacji i wyjaśniania zjawisk, lecz także o istniejących w tym zakresie w praktyce szkolnej niedociągnięciach i dominacji nauczania opisowego. Potwierdzeniem tego jest zamieszczony w sprawozdaniu Rady Szkolnej Krajowej z roku szkolnego 1911/1912 Okólnik do dyrektorów gimnazjów w sprawie nauczania geografii.

Geografia nie należała do przedmiotów maturalnych. Ze sprawozdań dyrektorów szkół galicyjskich wynika natomiast, że tematyka geograficzna pojawiała się w tematach wypracowań pisemnych w języku polskim, które byli zobowiązani napisać uczniowie poszczególnych klas. W sprawozdaniu z Gimnazjum św. Anny w Krakowie z 1881 roku mamy następujące tematy: klasa I – „Bielany - opis”; klasa III – „Ważność kolei żelaznych i telegrafów elektrycznych”; klasa IV – „O powstaniu źródeł i wodotrysków naturalnych”; klasa VIII – „Jaki wpływ wywiera geograficzne położenie Europy na rozwój jej zasobów”. Z kolei w sprawozdaniu z 1891 roku mamy kilka tematów geograficznych dla klasy V: „Opis miejsca rodzinnego”, „Lodowce i ich znaczenie w przyrodzie”, „Opis którejkolwiek z najbliższych okolic Krakowa”, „Nil i jego znaczenie dla Egiptu”. W sprawozdaniu z 1901 roku odnajdujemy następujące tematy: klasa VI – „Jakie zdarzenia zachodzą na tle walki człowieka z przyrodą”; klasa V – „Dzień targowy na Groblach”, „Osobliwości Krakowa”; klasa VI – „Wartość podróżowania pieszo a koleją żelazną”. W sprawozdaniu z 1910 roku wymieniono dwa tematy: „Brzegi Wisły pod Krakowem”

oraz geograficzno-historyczny: „Znaczenie Krakowa dla życia polskiego w przeszłości”. Również w innych gimnazjach galicyjskich w tematach prac pisemnych była obecna tematyka geograficzna. W sprawozdaniu Gimnazjum w Stanisławowie z 1894 roku znajduje się kilka zagadnień geograficznych do opracowania pisemnego: w klasie V – „Pożytek i znaczenie rzek”, „Jarmark w wioskach”, „Opis okolicy Stanisławowa”; w klasie VI – „Jakie usługi oddaje woda ludziom”; w klasie VIII – „Znaczenie kolei żelaznych w życiu dzisiejszych społeczeństw”, „Znaczenie Dunaju dla monarchii austro-węgierskiej”. Podobnie w sprawozdaniach Gimnazjum nr II w Rzeszowie z lat 1900–1914 znajdujemy w tematach prac pisemnych przykłady tematyki geograficznej: klasa V – „Woda jako przyjaciel i wróg”, „Woda w przyrodzie i jej działania”; klasa VI – „Zjawiska atmosferyczne w *Panu Tadeuszu*”, „Rolnictwo podstawą istnienia społeczeństwa”, „Moja przechadzka w okolicach Rzeszowa”.

Jeżeli dokładnie przeanalizujemy tematykę prac pisemnych z geografii, zauważymy, że wiele z nich, szczególnie tych dla niższych klas, było powiązanych z obserwacją i samodzielnym odkrywaniem przez ucznia zjawisk geograficznych zachodzących w najbliższym otoczeniu. Od uczniów starszych klas oczekiwano już umiejętności ukazania wzajemnych relacji i związków zachodzących między rozpatrywanymi zjawiskami geograficznymi oraz ich oceny.

Podręczniki szkolne do nauczania geografii w galicyjskich szkołach średnich

Programy nauczania stanowiły wytyczne co do treści nauczania oraz ich kolejności pojawiania się w poszczególnych klasach. Podręczniki szkolne z kolei stanowiły uszczegółowienie programu nauczania oraz dostarczały nauczycielom metodycznych wskazówek do jego realizacji. Z badań wynika, iż w XIX wieku ukazało się wiele podręczników geograficznych (Harasimiuk 1992; Tracz 2014). Poznawczo ważne jest ustalenie, które z drukowanych wówczas książek były używane jako podręczniki, a które stanowiły literaturę uzupełniającą. Cennym źródłem informacji o podręcznikach, które były stosowane w szkołach, są publikowane sprawozdania galicyjskich gimnazjów i szkół realnych.

W pierwszym okresie autonomii (1868–1880) w większości istniejących szkół w Galicji w klasie pierwszej, a często także w klasie drugiej, używano podręcznika J. Bellingera *Krótki rys geografii w dwóch kursach dla użytku młodzieży niższego*

gimnazjum i niższych szkół realnych. Było to tłumaczenie podręcznika z języka niemieckiego, którego pierwsze wydanie ukazało się w 1854, a ostatnie, dziesiąte, w 1876 roku. Autor we wstępie uzasadnił dokonany podział treści nauczania na dwie części: kurs niższy – geografii matematyczną oraz kurs wyższy – geografii polityczną (regionalną). Zalecał ujęcie treści od ogółu do szczegółu, co powinno ułatwić uczniom opanowanie materiału. Wskazywał także na potrzebę powtarzania materiału i odwoływania się do treści z geografii matematycznej przy omawianiu poszczególnych regionów i krajów. Uzupełnieniem treści zawartych w podręczniku winna być praca ucznia z mapą i globusem. Szczegółowa analiza treści podręcznika wskazuje, że zawierał on wiedzę faktograficzną: nazwy geograficzne, pojęcia geograficzne i najważniejsze fakty o Ziemi i kontynentach, poszczególnych krajach oraz zestawienie danych statystycznych o największych miastach. Nie ma w nim żadnej mapy, rysunku schematycznego, ilustracji ani zadań. Wbrew sugestiom zawartym we wstępie do podręcznika, raczej utrwał on wizerunek geografii jako przedmiotu „suchego” i „nudnego”, opartego na pamięciowym opanowaniu treści nauczania. W klasie II i III przy realizacji treści z geografii Europy i innych regionów świata posługiwano się podręcznikiem L.E.K.Gaultiera *Geografia dla domowego i szkolnego użytku przygotowana* (podług 18, a później 20 wydania francuskiego) w tłumaczeniu Hipolita Witowskiego (1854, 1859) oraz wydaniem uzupełnionym i poprawionym przez Lucjana Tatomira *Geografia powszechna* (1876). Był to podręcznik, który zagadnienia prezentował w układzie chronologicznym, co skutkowało dużym nagromadzeniem faktografii i statystyki. Równocześnie zaczęły ukazywać się także podręczniki polskich autorów. Wśród nich znalazły się: *Geografia według planu na pierwszą klasę szkół średnich* Stefana Kasprzyckiego, wydana w Krakowie w 1875, oraz Lucjana Tatomira *Podręcznik geografii Galicji na podstawie prac monograficznych i urzędowych źródeł*, wydany we Lwowie w 1874 roku. W powszechnym użyciu były atlasy austriackie, takie jak atlas Blasiusa Kozenna *Atlas geograficzny dla szkół średnich i wydziałowych*, spolszczony przez prof. dr. E. Janota, a poprawiony i uzupełniony przez Bronisława Gustowicza i wydany w 1879 roku. Kolejne jego wydania były już opracowywane przez B. Gustowicza.

W kolejnym okresie (1880–1899) w zestawach podręczników stosowanych w szkołach średnich spotykamy już tylko książki polskich autorów. Powszechnie w klasach pierwszych korzystano z podręcznika Benoniego i Tatomira *Krótki rys geografii do użytku szkolnego*. Ten niezbyt obszerny podręcznik, liczący 73 strony, miał dziewięć wydań i stał na wyższym poziomie niż podręcznik Bellingera.

W dziewięciu rozdziałach ujęto treści z geografii matematycznej, w tym z kartografii (formy terenu na mapie), z geografii fizycznej (cechy powierzchni ziemi, morza, kontynenty – ukształtowanie i wody powierzchniowe) oraz z geografii regionalnej (zaludnienie na ziemi i wybranych krajach). Podręcznik ten wyróżniało wprowadzenie w części związanej z geografią matematyczną i zagadnieniami z geografii fizycznej (cechy ziemi i kontynentów) licznych pytań, a także ćwiczeń i zagadnień do samodzielnego opracowania przez ucznia. Miały one na celu ukierunkowanie nauczania geografii na obserwację, wykonywanie pomiarów (mierzenie odległości, powierzchni, oznaczanie odległości i powierzchni na mapie) oraz dokonywanie porównań i formułowanie zależności między poznawanymi faktami i zjawiskami. Treści związane z geografią regionalną były przedstawione tradycyjnie, bez ukazywania związków przyczynowych między prezentowanymi faktami, według układu encyklopedycznego.

W klasie II i III w wielu szkołach wykorzystywano podręcznik Bolesława Baronowskiego i Ludwika Dziedzickiego *Geografia powszechna ułożona dla użytku szkolnego szkół średnich tudzież do nauki samodzielnej*, wydany we Lwowie w 1876 roku. W nielicznych szkołach w klasie III stosowano podręcznik Kluna *Geografia powszechna. Podręcznik do nauki w szkołach średnich*, wydanie drugie z 1873 roku. W klasie IV do nauczania geografii monarchii austro-węgierskiej stosowano dwa podręczniki. Początkowo był to *Krótki opis geograficzny austriacko-węgierskiej monarchii ze szczególnym uwzględnieniem Królestwa Galicji i Wielkiego Księstwa Krakowskiego dla użytku szkół średnich* Izydora Szaraniewicza, wydany w 1875 roku we Lwowie (wyd. 3, 1886). Był to podręcznik opracowany na polecenie Wydziałowej Rady Szkolnej dla gimnazjów i szkół realnych oraz seminariów. Później w większości szkół częściej używano podręcznika Benoniego i Stanisława Majerskiego *Geografia monarchii austriacko-węgierskiej* (wyd. 2, 1892). Podręcznik ten cieszył się popularnością, miał pięć wydań, a ostatecznie jego wydanie ukazało się w 1908 roku.

Nadal jednak nie było dobrych atlasów geograficznych, w szkołach stosowano atlasy i mapy ściennie wydawnictw austriackich. Pewnym wyłomem na tym polu było pojawienie się map ściennych opracowanych przez Majerskiego: *Mapy ściiennej Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim, Księstwem Oświęcimskim i Zatorskim* w skali 1:350 000, wydanej w 1894 roku, oraz *Mapy powiatu lwowskiego* w skali 1:40.000, wydanej przez Radę Szkolną Okręgową we Lwowie jako pomoc dydaktyczna.

W końcowym okresie autonomii (1900–1914) pojawiły się podręczniki nowych autorów. Rewolucyjną zmianę w spojrzeniu na nauczanie geografii w szkołach

średnich przyniosły podręczniki Eugeniusza Romera. Pracując przez dziesięć lat w szkole jako nauczyciel geografii, znał on z autopsji niedostatki szkoły. Pobyt na studiach w Wiedniu i Halle pozwolił mu zapoznać się z nowymi trendami w nauczaniu geografii. Efektem tych doświadczeń było nowe ujęcie treści nauczania, zaprezentowane w podręczniku *Geografia dla klasy pierwszej szkół średnich*. Podręcznik miał trzy wydania, pierwsze ukazało się w 1904, a ostatnie w 1917 roku. Była to książka niewielkiej objętości, co już niewątpliwie z punktu widzenia ucznia było jej zaletą. Elementem wyróżniającym ten podręcznik jest zastosowanie metody heurystycznej. Zawarto w nim zestaw pytań, poleceń i ćwiczeń, które uczeń pod kierunkiem nauczyciela miał samodzielnie wykonać. Nauczanie geografii w tej koncepcji polegało na wzajemnej współpracy nauczyciela i ucznia, a nie – jak dotychczas – na jednokierunkowej transmisji wiedzy geograficznej. Również w 1904 roku ukazał się drugi podręcznik autorstwa Romera *Geografia dla II klasy szkoły średniej i V i VI klasy szkół powszechnych*. Pod koniec okresu autonomii w większości galicyjskich szkół średnich w klasie pierwszej był stosowany podręcznik Romera.

Niezwykle istotnym uzupełnieniem podręcznika był opracowany przez Romera *Atlas geograficzny* (1908). Oryginalność i nowatorstwo dydaktyczne tego atlasu polegało między innymi na wprowadzeniu metody skali barw do przedstawiania hipsometrii oraz redukcji nadmiernej liczby szczegółów. Autor atlasu mocno podkreślał ważność zastosowanych metodycznych rozwiązań:

Po pierwsze metodyka zawsze: karta szkolna jest dla szkoły. Wyrzistość rysunków, jasność barw, uniknięcie nadmiaru szczegółów mogących zmącić ogólne tło, stanowi wymóg metodyczny karty przeznaczonej dla szkół (Chałubińska 1959; Rodzół, Wojtanowicz 2008).

W 1914 roku ukazał się podręcznik Stanisława Pawłowskiego *Geografia dla klas wyższych szkół średnich, cz. 1*, z licznymi ilustracjami w tekście. Natomiast w klasach niższych, II i III, nauczyciele stosowali podręcznik Michała Siwaka *Geografia dla klasy II i III szkoły średniej*, wydany w 1910 i jego kolejne wydanie z 1913 roku. Nie był to podręcznik wybijający się pod względem metodycznym, raczej prezentował dotychczasowe rozwiązania w zakresie opisu treści z geografii fizycznej ogólnej i geografii regionalnej. W klasie IV posługiwano się podręcznikiem uzupełnionym i poprawionym autorstwa Majerskiego *Geografia monarchii austro-węgierskiej*.

W galicyjskich szkołach średnich nie nie korzystano z podręczników Wacława Nałkowskiego. Jedynie w sprawozdaniach z dwóch gimnazjów z lat 1899–1905 odnotowano jeden z podręczników tego autora. Należy zatem wnioskować, że

także podręczniki Romera nie były znane większości nauczycieli poza zaborem austriackim, choć Nałkowski wypowiadał się o nich pozytywnie. Sytuacja polityczna panująca na ziemiach polskich w okresie zaborów w istotny sposób ograniczała przepływ wypracowanych rozwiązań metodycznych w nauczaniu geografii i tym samym w niewystarczający sposób mogły one oddziaływać na praktykę szkolną.

Kwalifikacje nauczycieli

Nauczyciele szkół średnich w Galicji musieli wykazać się wysokimi kwalifikacjami zawodowymi. Zgodnie z zaleceniami ministerstwa, kandydat na nauczyciela gimnazjalnego lub szkoły realnej musiał ukończyć studia uniwersyteckie (Zbiór ustaw 1900) i otrzymać tak zwane absolutorium. Jego uzyskanie wymagało odbycia czteroletnich studiów na wybranym wydziale oraz studiów uzupełniających związanych z przygotowaniem pedagogicznym – wykładami z filozofii, psychologii i pedagogiki – oraz znajomości języka wykładowego (polskiego) i niemieckiego. Dopiero po otrzymaniu absolutorium kandydat na nauczyciela mógł przystąpić do egzaminu na nauczyciela szkół średnich przed Komisją Kwalifikacyjną. Po zdaniu tego egzaminu i otrzymaniu świadectwa potwierdzającego kwalifikacje do nauczania określonego przedmiotu (przedmiotów) w klasach niższych lub wyższych był on zobligowany do odbycia rocznej praktyki w szkole (zatrudnienie na etacie tak zwanego suplenta – pomocnika nauczyciela). Drugim warunkiem zatrudnienia było posiadanie obywatelstwa austriackiego i nieprzekroczony czterdziesty rok życia. Nauczyciele szkół średnich tworzyli grupę urzędników państwowych, każdego nauczyciela obowiązywało szesnasto-, dwudziestogodzinne pensum dydaktyczne. Ponadto do obowiązków osób zatrudnionych w charakterze nauczycieli należało stałe doksztalcanie się i publikowanie prac naukowych. Było to możliwe dzięki systemowi urlopów trwających od kilku tygodni do kilku miesięcy.

Do nadania uprawnień pedagogicznych z geografii wymagano znajomości geografii ogólnej matematycznej (astronomicznej), fizycznej, politycznej i historycznej oraz dokładnej znajomości geografii krajów europejskich, a przede wszystkim monarchii austriacko-węgierskiej. Kandydat na nauczyciela powinien także dobrze znać dane statystyczne dla monarchii habsburskiej, a w ogólnych zarysach statystykę innych krajów. Przedmioty, rodzaje i szlaki handlu powszechnego powinny mu być – zgodnie z ówczesnymi wymaganiami – znane w dokładnych zarysach (Zbiór ustaw 1885, 1900). Kandydat przystępujący do egzaminu musiał ponadto

wykazać się rzetelną wiedzą specjalistyczną i ogólnym odczytaniem (Puszka 1999).

Z badań Henryki Kramarz (1987) wynika, że w okresie autonomii w galicyjskich szkołach średnich pracowało około 5 tys. nauczycieli (łącznie z tymi, którzy pracowali krótko – do 1 roku). W tej grupie nauczycieli uczących historii i geografii było około 450. Liczba nauczycieli historii i geografii systematycznie wzrastała – z 41 osób w 1870, do 310 w roku 1910, a więc nastąpił ich prawie ośmiokrotny wzrost (Puszka 1999). Był on rezultatem powstawania nowych szkół, co powodowało wzrost zapotrzebowania na kadrę nauczycielską.

Nauczyciele w Galicji kształcili się na dwóch Uniwersytetach: Jagiellońskim i Lwowskim. Niewielka grupa odbywała studia w Wiedniu, a także na uniwersytetach niemieckich (Jackowski, Sojłan 2009; Liszewski, Jackowski, Richling [red.] 2008). Kształcenie nauczycieli geografii odbywało się na wydziałach filozoficznych. Kandydaci przygotowywali się do nauczania historii, a geografia była przedmiotem uzupełniającym. Duży wkład w reaktywowanie w 1877 roku katedry geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim miała Rada Krajowa Szkolna, która zredagowała w 1874 roku Odezwę do Wydziału Filozoficznego UJ, w której zwróciła się z prośbą o uruchomienie stosownej katedry celem przygotowania merytorycznego nauczycieli do nauczania geografii. W pierwszym okresie program kształcenia geograficznego był bardziej ukierunkowany na przygotowanie absolwentów do pracy w szkolnictwie, ale stopniowo ewoluował w kierunku naukowym (Jackowski, Sojłan 2009; Tracz 2011). Dużą rolę w kształceniu przyszłych kadr geograficznych odegrały seminaria geograficzne uruchomione na obu uniwersytetach. W pewnym stopniu gwarantowały one równowagę między wykształceniem naukowym kandydatów a przygotowaniem pedagogicznym do zawodu nauczycielskiego.

Wśród nauczycieli historii i geografii z okresu autonomii wyróżniały się osoby, które wykazywały szczególne zainteresowanie geografją. Część z nich podjęła pracę naukową po formalnym ukończeniu studiów geograficznych i rozpoczęciu pracy w szkole. Byli to między innymi: Eugeniusz Romer, Jerzy Smoleński, Ludomir Sawicki i Stanisław Pawłowski, późniejsi wybitni polscy geografowie. Drugą grupę stanowią nauczyciele, którzy swoimi pracami (podręczniki, propozycje metodyczne i opracowane środki dydaktyczne) wnieśli wkład w rozwój metodyki nauczania geografii. Do tej grupy należą między innymi: Bolesław Baranowski, Mieczysław Baranowski, Karol Benoni, Piotr Czarkowski, Bogusław Gustowicz, Stefan Kasprzycki, Józef Lewicki, Stanisław Majerski, Maria Polaczkówna, Hipolit Sereżyński, Lucjan Tatomir i Michał Siwak (Piskorz, Tracz 1999, 2015).

Podsumowanie

W okresie autonomii na ziemiach polskich w zaborze austriackim w szkołach realizowany był obligatoryjny program nauczania geografii opracowany przez ministerstwo w Wiedniu. Program ten był kilkakrotnie modyfikowany w nawiązaniu do zmian, jakie zachodziły w pojmowaniu geografii oraz rzeczywistości społeczno-gospodarczej. Można zatem postawić tezę, że w większości szkół średnich nauczano podobnych treści i z podobnych podręczników, głównie autorstwa nauczycieli galicyjskich szkół (Benoni, Baranowski, Lewicki, Majerski, Romer, Szaraniewicz, Tatomir, Siwek). Niewątpliwym sukcesem polskiej myśli dydaktycznej z tego okresu jest pojawienie się podręczników Romera, a zwłaszcza koncepcji atlasu geograficznego z nazewnictwem polskim, który swoją oryginalnością metodyczną wyprzedził rozwiązania niemieckie i austriackie.

Program nauczania geografii zachował ogólną koncepcję z połowy XIX wieku, ale przechodził powolną ewolucję. Jedną z jej oznak było wprowadzenie w klasach niższych szkół średnich obserwacji z geografii matematyczno-astronomicznej (położenia Słońca w różnych porach dnia i roku) oraz tematyki orientowania się w terenie i na mapie. Kolejna zmiana polegała na ukierunkowaniu nauczania geografii na ukazywanie związków między ruchami Ziemi a zjawiskami bezpośrednio z nimi związanymi: oświetleniem Ziemi, klimatem, światem roślinnym i zwierzęcym, cechami krajobrazu. Zmiany te stanowiły pierwszy krok do ukierunkowania nauczania przedmiotu na bardziej praktyczne zagadnienia. Natomiast nie wypracowano oryginalnej koncepcji nauczania geografii w starszych klasach szkoły średniej, gdzie dominowały treści z geografii regionalnej. Skupiono się na poszerzaniu i utrwalaniu materiału z niższych klas. Ponadto w programach z początku XX wieku wyraźnie podkreślano potrzebę dostosowania treści nauczania do wieku ucznia i jego możliwości percepcyjnych, a temu miały sprzyjać między innymi: postulowana pogłębioność, metoda heurystyki oraz wykonywanie ćwiczeń, obserwacji i pomiarów z wykorzystaniem mapy i atlasów.

Okres autonomii dobitnie ukazał, że rozwój geografii szkolnej pozostawał w ścisłym związku z aktualną sytuacją polityczną i społeczno-gospodarczą. Wydarzenia polityczne wyciskają swoje piętno na przyjmowanych rozwiązaniach filozoficznych, metodologicznych i metodycznych. W nauczaniu geografii w szkołach średnich w zaborze austriackim możemy wyróżnić dwa okresy: pierwszy, w którym dominowało nauczanie w języku niemieckim (stosowano głównie podręczniki autorów niemieckich i francuskich), i drugi – po

wprowadzeniu autonomii, gdy nauczano geografii w języku polskim (stopniowo wchodziły do użycia podręczniki polskich autorów). W wyniku zaistniałej nowej sytuacji politycznej geografia jako przedmiot szkolny mogła wypracowywać odpowiednie koncepcje i metody nauczania służące kształtowaniu u uczniów świadomości istniejących zależności w środowisku przyrodniczym i społeczno-gospodarczym, lecz nie zawsze były one w odpowiednim stopniu stosowane na lekcjach geografii, a zwłaszcza w podręcznikach szkolnych. Ze względu na sytuację polityczną nowe rozwiązania metodyczne w zakresie nauczania geografii w Galicji nie miały możliwości upowszechnienia się wśród nauczycieli w innych zaborach.

Na podkreślenie zasługuje fakt, iż funkcjonowanie katedr geografii na uniwersytetach (we Lwowie i w Krakowie) przyczyniło się do podniesienia kwalifikacji merytorycznych nauczycieli w Galicji. Wypracowany wtedy model kształcenia nauczycieli dla szkół średnich w zaborze austriackim z pewnymi modyfikacjami zastosowano z powodzeniem w okresie II Rzeczypospolitej.

Bibliografia

- Augustowska K., 1962, *Geografia szkolna w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Zeszyty Geograficzne WSP”, t. IV, Gdańsk, s. 237–255.
- Augustowska K., 1964, *Uwagi o początkach geografii w szkołach XVIII wieku w Polsce*, „Zeszyty Geograficzne WSP”, t. 5–6, Gdańsk, s. 215–220.
- Augustyniak M., 1997, *Dynamiczne oblicze Ziemi w polskich podręcznikach geografii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Sosnowiec.
- Baranowski M., 1880, *O metodzie nauki geografii w szkołach ludowych*, „Szkoła”, nr 17–19, nr 21–23.
- Benoni K., 1873a, *Atlas geograficzny do ćwiczeń kartograficznych*, cz. I, *Galicja*, Księgarnia Pillera, Lwów.
- Benoni K., 1873b, *O nauce geografii na podstawie kartografii, wykład oparty na atlasie własnego układu*, odbitka ze „Szkoły”, Księgarnia K. Wilda, Lwów.
- Benoni K., 1883, *Kilka uwag o udzieleniu początków geografii*, Lwów.
- Benoni K., 1884, *O środkach pomocniczych do nauki geografii w klasie pierwszej szkół średnich*, Lwów.
- Chałubińska A., 1959, *Różne drogi nauczania geografii*. Państwowy Zakład Wydawnictw Szkolnych, Warszawa.

- Domeyko I., 1881, *O metodzie jakąby zaprowadzić należało do nauczania i uczenia się geografii ziem polskich*, Rozprawy i Sprawozdania Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności, Kraków.
- Dygasiński A., 1879, *Nauczanie poglądowe i muzeum geograficzne*, „Niwa”, nr. 1.
- Dygasiński A., 1889, *Jak uczyć i jak uczyć innych*, Wydawnictwa Geberthner i Wolf. Warszawa.
- Harasimiuk K., 1992, *Geografia jako przedmiot nauczania w polskich szkołach średnich na ziemiach polskich w latach 1975–1863*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Jackowski A., Sojłan I., 2009, *Z dziejów geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Kraków.
- Kramarz H., 1987, *Kształcenie nauczycieli gimnazjalnych w Galicji autonomicznej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, Prace Historyczne”, z. 12, s. 268–269.
- Lewicki J., 1910, *Geografia za czasów Komisji Edukacji Narodowej z uwzględnieniem ówczesnej metody nauczania*, „Muzeum”, t. 26, Lwów, s. 84–132.
- Lipko S., 1966, *Podręczniki geografii w szkołach polskich XVIII wieku* [w:] Ł. Kurdybacha (red.), *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, t. 9, Wrocław, s. 3–33.
- Lipko S., 1973, *Nauczanie geografii w okresie Komisji Edukacji Narodowej*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa.
- Liszewski S., Jackowski A., Richling A. (red.), 2008, *Historia geografii polskiej*, PWN, Warszawa.
- Malicki A., 1973, *Geografia polska w dobie Komisji Edukacji Narodowej* [w:] J. Dobrzański, A. Koprucki (red.), *Ze studiów nad Komisją Edukacji Narodowej i szkolnictwem na Lubelszczyźnie*, UMCS, Lublin, s. 115–119.
- Nitman K., 1896, *Geografia w gimnazjach niższych, uwagi o dzisiejszych celach i metodzie w udzielaniu nauki*. Lwów.
- Okólnik do dyrektorów c. k. gimnazjum w sprawie nauczania geografii, 1912 [w:] Sprawozdanie Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1911/12, Lwów.
- Piotrowski J., 1973, *Stan i rozwój geografii szkolnej w Polsce w latach 1870–1918*, „Dokumentacja Geograficzna”, z. 6, s. 167–170.
- Piskorz S., Tracz M., 1999, *Słownik biograficzny polskich dydaktyków geografii*. Wydawnictwo Edukacyjne, Kraków.
- Piskorz S., Tracz M., 2015, *Nowy słownik biograficzny polskich dydaktyków geografii*, Poligrafia Salezjańska, Kraków.
- Plan nauki dla galicyjskich gimnazjów realnych, 1910, Lwów.

- Polackówna M., 1925, *Plany nauczania geografii wedle Wielkiej Komisji Edukacyjnej – jej drogowskazy dla współczesnych* [w:] *Pokłosie geograficzne*, Lwów, s. 179–206.
- Puszka A., 1999, *Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w Galicji w okresie autonomii*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Rodzós J., Wojtanowicz P., 2008, *Koncepcja dydaktyczna podręcznika i atlasu geograficznego Eugeniusza Romera wobec geografii szkolnej w Galicji* [w:] B. Konopska, J. Pasławski (red.), *W stulecie Atlasu geograficznego Eugeniusza Romera, 1908–2008*, Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego, t. 1, Polskie Towarzystwo Geograficzne. Oddział Kartograficzny: Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych im. Eugeniusza Romera, Warszawa, s. 29–42.
- Seredyński H., 1864, *Metoda nauczania geografii tokiem syntetycznym w szkołach ludowych miejskich i wiejskich*, M. Kański, Kraków.
- Sprawozdania dyrekcji c. k. Gimnazjum św. Anny w Krakowie z lat 1851–1914, Kraków.
- Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie wychowania publicznego za rok 1911/12, 1912, Lwów.
- Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej z lat 1872–1874, 1875, Lwów.
- Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej o stanie szkół średnich galicyjskich w latach szkolnych 1884–1888, Kraków.
- Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej z lat 1872–1874, 1874, Kraków.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. Gimnazjum Realnego w Łąncucie za rok szkolny 1910/11, Łąncut.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie z lat 1871–1912, Kraków.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. Gimnazjum w Drohobyczu za rok 1908, 1908, Drohobycz.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. Gimnazjum w Stanisławowie za rok szkolny 1877, 1878, Lwów.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. II Gimnazjum w Rzeszowie z lat 1900–1905, Rzeszów.
- Sprawozdanie dyrekcji c. k. Realnego i wyższego Gimnazjum w Wadowicach za lata szkolne 1878–1909, Wadowice.
- Sprawozdanie dyrekcji Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1891/92, 1892, Lwów.
- Sprawozdanie Komisji w sprawie reformy szkół średnich powołanej przez Akademię Umiejętności w Krakowie do załatwienia przekazanego jej wniosku przez W. Sejm w Krakowie*, 1881, „Czas”, Kraków.
- Tracz M., 2011, *Studia geograficzne w Uniwersytecie Jagiellońskim w XIX wieku*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”, t. 2, s. 47–52.
- Tracz M., 2014, *Bibliografia dydaktyki geografii (XVIII-XIX wiek)*, Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków.

Wernic H., 1885, *Metoda uczenia jeografii*, „Przegląd Pedagogiczny”, R. 4.

Wroczyński R., 1980, *Dzieje oświaty polskiej 1795–1945*, Wydawnictwo Żak, Warszawa.

Zbiór ustaw administracyjnych w Królestwie Galicji i Lodomerii z wielkim Księstwem Krakowskim obowiązujących. 1885, Lwów.

Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych, oprac. J. Piwocki, 1900, Lwów.

dr Mariola Tracz

Oddział Krakowski

Polskie Towarzystwo Geograficzne

e-mail: mtracz-62@o2.pl